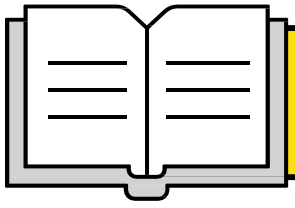
6-Mavzu. Nutq nuqsoniga ega bolalar sezgi va idrok xususiyatlari

Reja:

1. Sezgi va idrok jarayoni haqida tushuncha.
2. Nutq nuqsonlarida sezgi va idrok xususiyatlari.
3. Nutq nuqsonlariga ega bolalar sezgi va idrok jarayonining psixokorreksion usullari.

Tayanch iboralar: Sezgi, idrok, psixokorreksion usullar, afferent, efferent, tashqi ta'sir, retseptor, optik-fazoviy, akustik idrok, taktil idrok, ko'ruv idroki.

Inson organizmining tashqi muhit ta’sirini sezishi, idrok qilishi gnosis jarayon demakdir. Sezgi o‘z mohiyati jihatidan birmuncha sodda psixik jarayon (aks ettirish jarayoni) bo‘lishiga qaramay, barcha bilimlarimizning asosiy manbaidir. Narsa va hodisalaning ayrim belgilari, xususiyatlarini aks ettirishdan iborat bo‘lgan sezgi jarayonining fiziologik mohiyati mashhur fiziolog **I.M.Sechenov** va **I.P.Pavlovlarning** analizatorlar haqidagi ta’limotlarida atroflicha ochib berilgan.

Akademik I.P.Pavlov organizmning sezgi, yani hissiy aks ettirish apparatini **analizator** deb ataydi. Mana shuning uchun har bir sezgi organi analizatorlarning barcha qismlarini o‘z ichiga oladi. Ma’lumki, akademik I.P.Pavlov ta’limotiga ko‘ra, har bir **analizator asosan uch qismdan iborat**:

1.Tashqi ta’sirlarni qabul qilib oluvchi periferik qism (bu odatda retseptor deb yuritiladi)	**2.Taassurotni markazga olib boruvchi (afferent) va markazdan tegishli javob reaktsiyasini olib qaytuvchi (efferent) nerv tolalari**	**3.Analizatorning orqa yoki bosh miyadagi markaziy qismi. Sezgi mana shu qismlarning yaxshi va ravon ishlashiga bog‘liqdir.**

Idrok -bu narsa va xodisalarni bizni sezgi organlarimizga ta’sir etishi asosida ularni yaxlit obrazlarini yuzaga kelish jarayonidir. Frantsuz psixologi A.Bine va nemis psixologi V.Shtern bolalar tomonidan rasmlarni idrok qilishning go‘yoki bir-birini to‘ldiruvchi va mazkur tartibdagina sodir bo‘luvchi bosqichlarini ishlab chiqdilar.

A.Bine idrokning quyidagi bosqichlarini ajratadi:

1.Predmetlarni tarqoq tarzda hisoblash (3 yoshdan 7 yoshgacha)

2.Rasmdagi predmetlar orasidagi aloqani ilg‘agan tarzda tahliliy idrok qilish bosqichi (o‘smirlik davridan)

Shunga o‘xshash bosqichlarni **V.Shtern** ham ko‘rsatgan. L.S.Vigotskiy eksperimental yo‘l bilan V.Shtern tomonidan ilgari surilgan idrok bocqichlari idrok qilishni emas, balki idrok hamda nutq rivojlanishining ma’lum bir bosqichidagi o‘zaro munosabatni izohlaydi, degan fikrni bildiradi. Badiiy idrokda tasvirning mazmunini tushunishda asarning kompozitsiyasi, rasmning mazmuniy va strukturaviy mohiyatining muvofiq kelish darajasi katta ahamiyatga ega.

Idrok - bu narsa va xodisalarni bizni sezgi organlarimizda ta’sir etish asosida ularni yaxlit obrazlarini yuzaga kelish jarayonidir.

Idrokning o‘ziga xos xususiyatlari:

- Predmetliligi
- Yaxlitligi
- Tizimliligi
- Doimiyligi
- Mantiqiyligi(anglanganligi)
- Tanlanganligi.

Idrokning predmetliligi - bu ob’ektivlashtirish akti bo‘lib, u tashqi olamdan olingan ma’lumotlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Masalan: predmetlarni tashqi ko‘rinishiga qarab emas, ularni amaliyotda qo‘llanilishiga e’tibor berishimiz.

Idrokning yaxlitligi - predmetlar haqidagi ma’lumotlarni jamlagan holda yaxlit idrok etish.

Idrokning tizimliligi - sezgilar asosida predmet strukturasini ma’lum bir vaqt oralig‘ida shakllanuvchi elementlari orasidagi bog‘liqlikni idrok etish, idrok etilgan predmet xususiyatlarining doimiyligi.

Idrokning doimiyligi – predmet xususiyatlarini turg‘unligi. Masalan: qorong‘ida ham yorug‘da ham oq qog‘oz oq bo‘lishini idrok qilishimiz**.**

Idrokning mantiqiyligi - anglangan holda idrok qilish, ya’ni predmetni aniq guruh, sinfga kiritgan holda umumlashtirishdir.

Idrokning tanlanganligi - ko‘p obyekt ichida boshqalar bilan solishtirilganda

konkret obyektdan ajratilishi.

Dizartriya va rinolalayada nutq harakat analizatori funksiyalaridagi buzilishlar fonemalarni eshitib idrok qilishga ta’sir ko‘rsatadi:

- Tovushlarni buzib talaffuz qilish, artikulyusiyadagi kamchiliklar fonematik idrokning shakllanmaganligidan dalolat beradi.
- Ba`zida bunday bolalarda talaffuzda farq qiladigan yoki bir xil talaffuz etiladigan fonemalarni eshitib farqlashda kamchiliklar kuzatiladi.
- Talaffuzda qancha ko‘p tovushlar differensiyasiay qilinsa, fonematik idrok orqali fonemalar shunchalik yaxshi farqlanadi.
- Fonemetik eshitishning rivojlanishi nutqning barcha tomonlari rivoji bilan bevosita aloqada bo‘lib, bu bolaning umumiy rivojlanishiga bo‘gliq bo‘ladi.

E.M.Mastyukovaning fikricha:

Real obyektlar va ularning tasvirlarini ko‘rish orqali tanish, idrok qilish engil nutq nuqsoniga ega bo’lgan bolalarda normadan farq qilmaydi.

Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda idrokning xususiyatlari:

- NTR bolalar murakkab sharoitlarda predmetning obrazini muayyan qiyinchiliklar bilan idrok qiladilar.
- NTR bolalarda qaror qabul qilish vaqti uzayib ketadi.
- NTR bolalar o‘z javoblari to‘g‘riligiga unchalik ishonch hosil qilmaydilar.

Disleksiya va disgrafiyada fazoviy idrok qilish, fazoviy mo‘ljal olish (orientirovka) quyidagi nuqsonlar yozma nutq buzilishining asosiy kamchiligi sifatida namoyon bo‘lib qanchalik darajada ko‘rinishi va turiga bog‘liqdir.

Voqelikdagi hodisalar bilan predmetli-amaliy faoliyat o‘rtasida fazoviy munosabatlar o‘rnatish va impressiv nutqda bu munosabatlarni tushunish qobiliyati saqlanishi tadqiqotlar asosida aniqlangan.

L.S.Svetkovaning tadqiqotida:

- alaliya, dizartriya va NTRning kichik maktab yoshidagi bolalarda ko‘rish idroki tekshirilganda optiko-fazoviy gnosis, fazoviy tasavvurlar va sezgi-idrok jarayonidagi kamchiliklar aniqlangan.

- optiko-fazoviy gnosisdagi buzilishlar miyaning organik zararlanishiga ega bolalar uchun xarakterlidir.
- nazariy jihatdan psixokorreksiya maktabgacha ta’lim muassasalari va maktab tizimida bolani ob’ektiv reallikni idrok etishida tengqurlariga nisbatan o‘yin, turli mashqlarni bajarishida orqada qolish holatlari kuzatilganda, aniqlangan nuqsonlarni tuzatishda qo‘llanilishi tavsiya etiladi.

Idrok qilishning fonematik buzilishi nutqida kamchiligi bo‘lgan bolalarning hammasida belgilanadi, bunda nutq eshitish va nutq harakat analizatorlari orasidagi bog‘liqlik bo‘lmasligi kuzatiladi. Ma’lumki, dizartriya va rinolaliyada uchraydigan nutq harakat analizatori funksiyasining buzilishi, tovushlarni eshitish orqali qabul qilishga ta’sir qiladi (G.F.Cergeeva). Bunda har doim ham tovushlarni talaffuz qilishida buzilishlar va qabul qilishidagi buzilishlar uchramaydi.

Nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalarda tovushlarni ajratishda qiyinchiliklar uchraydi, bu esa nutqning tovush tomonini rivojlanishiga o‘z tasirini ko‘rsatadi. Bular yana ikkilamchi nuqson sifatida tovushlarni talaffuz qilishga ham o‘z tasirini ko‘rsatadi. Bunday bolalar nutqidagi kamchiliklar, artikulyatsion apparati kamchiliklari asosida tovush talaffuz qilishdagi o‘zgarishlar, ko‘pgina almashtirishlar, artikulyatsion apparat o‘z funksiyasini to‘liq bajarmasligi natijasida fonematik qabul qilishiga birinchi o‘rinda ta’sir qilib, uning shakllanishiga yo‘l qo‘ymaydi.

Ba’zida bunday bolalarda ayrim tovushlarni eshitib ajratish kuzatilishi mumkin, lekin bu tovushlar talaffuz etilishida to‘sqinliklar bo‘lmaydi, boshqa hollarda esa oson talaffuz etiladigan xuddi shunday tovushlar talaffuzida qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin. Har holda bu yerda nisbiylashtirilgan aniqliklar mavjud: qanchalik tovushlar talaffuzida ko‘proq shakllansa, shunchalik tovushlarni eshitib, ajratish muvaffaqiyatli amalga oshadi.

Qanchalik tovushlarni talaffuz qilishda tayanch kam bo‘lsa, shunchalik fonetik namunalarni shakllanishiga sharoit bo‘ladi. Fonematik eshitishning shakllanishi to‘g‘ri ma’noda bolaning nutq tomonlarini hammasiga tasir etadi va bolaning umumiy rivojlanishiga bog‘liq bo‘ladi.

Ko‘rish orqali qabul qilishni tekshirish ishlari asosida shunday xulosa chiqarish mumkinki, nutqida nuqsoni bo‘lgan maktab bolalarida bu funksiya o‘z normasida qoladi va ular obrazlarni yaxlitligicha idrok etadi (E.M.Mastyukova). Tekshirishlardan ko‘rinishicha, bor obyektlarni va tasvirlarni ko‘rib, bilish bu bolalarda normadagi bolalardan farq qilmaydi. Vazifalar murakkablashtirilganida qiyinchiliklar paydo bo‘ladi (predmetlar qo‘yilgan holatda bo‘lganida). Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar predmet obrazlarini belgilangan sharoitlarda belgilangan qiyinchiliklar bilan qabul qiladilar, qarorni qabul qilish vaqti cho‘ziladi, bolalar o‘z javoblariga ishonmay ikkilanadilar, tanishda xatoliklar belgilanadi, axborotlar ortgan sari predmetning belgilarini ajratish xam kamayadi. Bu turga kiruvchi bolalar sog‘lom bolalarga qaraganda, nutqi bilan ajralib turib, ularga qaraganda oddiy yo‘nalishli tushunchalarni tanlashadi. Ko‘pchilik nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar figuralarni ko‘rish jarayonida uning shakliga emas, rangiga ahamiyat beradilar.

Kichik maktab yoshidagi nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning ko‘rib idrok etishini tekshirish jarayonida dizartriya, alaliya turidagi nutq buzilishlari o‘ziga tegishli bo‘lgan belgilari o‘rganildi: Optik-atrof-muhitga tegishli bo‘lgan belgilar, atrof-muhitga tegishli bo‘lgan tasavvurlar, yuzga tegishli bo‘lgan belgilar, barmoqlar va og‘iz orqali, taktil-harakat a’zolari orqali idrok etish.

Optik-atrof-muhitni idrok etishning buzilishi bosh miyasi organik jaroxatlangan bolalarda uchrashi ahamiyatlidir. **L.Bender metodikasi** bo‘yicha o‘rganish natijasida, kichik maktab yoshidagi bolalarda, nutq nuqsoni bilan birga ular faoliyatida, xususan, rasm chizish jarayonida konstruksiyalar yasash jarayonida, grammatikani o‘rganish jarayonida, sog‘lom rivojlanayotgan tengdoshlariga nisbatan ularda bu faoliyatlar pastligi kuzatilgan. Atrof-muhitni idrok etish jarayoni nutqi to‘liq rivojlanishi orqada qolgan bolalar va alaliya bolalarda birmuncha yaxshiroq rivojlanadi. Optik-atrof-muhitni idrok etish jarayonini buzilish darajasi, shuningdek boshqa idrok jarayonlari to‘liq bo‘lmasligidan ham shakllanmaydi, alohida atrof-muhitni tasavvur qilishning shakllanishi bu jarayonda ahamiyatlidir.

Maktab yoshidagi nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarni tekshirish jarayonida, bu bolalarda harflar belgilarga ega ekanligi aniqlangan: ular qiyinchilik bilan harflar

yozishni egallaydilar, harflarni tanimaydilar, bir-biriga qo‘shish, xarflarni nomini aytish va taqqoslash jarayonida qiyinchiliklar kuzatiladi, grafik chiqarilgan, xatto bosma shriftlarni betartib berilishida ayta olmaydilar. Bu esa bolalar xat-yozuvga tayyor emasliklarini ko‘rsatadi. Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarning atrof-muhitda mo‘ljal olishlari jarayonida, shu narsalar aloxida aniqlanganli, ular asosan “o‘ng” va “chap” tushunchalarni tartiblashtirishda qiynaladilar, obyektning turar joyini aniqlashda quyinchilikka duch keladilar, shuningdek ular o‘z tanalarida mo‘ljal ola bilmaydilar. Atrof-muhitni idrok etish xozirgi vaqtda turli xil analizatorlarning birgalikda faoliyat ko‘rsatishi deb qaraladi. Bunda bosh miya qismlarining sog‘lom funksiyasiga katta ahamiyat beriladi. Asosan ko‘p tarqalgan nuqsonlar nutq maktablarining 1-sinfida va tayyorlov sinflarida o‘qiyotgan bolalarda uchrashi aniq tarqalgan holdir.

Idrok etishning buzilishi bolalarning rasmlarni chizishida saqlangan bo‘ladi: rasm va tasvirlar kambag‘alligi bilan ajralib turadi, detallar miqdorining kamligi, oddiyligi, soddaligi, murakkab emasligi, shuningdek optik-atrof-muhitni idrok etishdagi buzilishlar xarakterlidir (alaliyali bolalarda). Lekin nutq buzilishlariga ega bo‘lgan bolalarda atrof-muhitni idrok etishning buzilishi belgilangan tartibdagi xarakterni kasb etadi, kompensatorlik vazifasi belgilanadi. Atrof-muhitni idrok etishning buzilishi ayrim hollarda yozuv nuqsonlari bilan kuzatilishi mumkin (disleksiya va disgrafiya) sanashning buzilishi, bu kabi holatlar nutq buzilishlarida kuzatiladi. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, predmetlar orasidagi aloqalar, ular orasidagi faoliyati impressiv nutqning saqlanganligini bildiradi. Lekin ekspressiv nutqda bolalar og‘ir nutq nuqsonlariga ega bo‘lgan holda, nutqiy muloqot vositalarini bu munosabatlarda noto‘g‘ri ifodalaydilar. Yuz belgilarini tekshirish jarayonida bu buzilish (asosan og‘iz a’zolari muskullari bilan bog‘liq) tovushlarni talaffuz qilishdagi og‘ir nuqsonlar bilan bog‘langan bo‘ladi. Asosan, bu turdagi yuz belgilari-dizartriya va alaliyali bolalarda uchraydi.

Taktil-harakat a’zolari orqali idrok etish va nutq nuqsonlari umumiy metodikalar orqali tekshirilgan, shuningdek adabiyotlarda ham yozilgan bo‘lib, **R.L.Ringel metodikasi** yordamida, bolaga predmetning shaklini aniqlash vazifasi

beriladi, bu predmetlar esa ogʻizga joylashtirilgan boʻladi. Koʻpgina tasvirlangan nuqsonlar asosan qoʻpol, ekspressiv nutq buzilishlarida uchraydi (ayrim hollarda alaliyada dizartriya bolalarda nutqning fonetik tomoni buzilganligida koʻrinadi). Sezilarli buzilishlar taktil-harakat a'zolarida yuzdagi qoʻpol belgilar bilan bolalarda barmoqlarda belgilar topilmagan.

Turli xil dizartriya nuqsonli bolalarda, nutqi rivojlanishi orqada qolgan bolalarda koʻrish orqali idrok etishning orqada qolishi va rivojlanishi birlamchi intellektual buzilishlar bilan birga koʻrsatiladi va boshqa tadqiqotlar ishlari olib boriladi.

Nutq nuqsoniga ega bolalarda fonematik idrokning buzilishi, shubhasiz nutq-eshitish va nutq-harakat analizatorlarining aloqasida kuzatiladi. **G.F.Sergeeva**ning ta'kidlashicha, dizartriya va rinolaliyada nutq-harakat qilish funksiyalarining buzilishi eshitishning idrok fonemasiga juda ta'sir koʻrsatadi. Bunda tovushlarni talaffuz qilishning buzilishi va idrokning buzilishi orasida toʻgʻridan-toʻgʻri boʻysunish kuzatilmaydi. Bunda tovush talaffuz qilishni va idrok qilishning buzilishi orasidagi toʻgʻri boʻysunish hamisha ham kuzatilmaydi. Shunday qilib, qator hollar talaffuzga qarshi qoʻyilmaganlari oʻsha fonemalarning eshitish bilan farqi kuzatiladi, boshqa hollarda esa talaffuz paytida ajraladigan fonemalar farqlanmaydi. Shunga qaramasdan, bu yerda aniq mutanosiblik kuzatiladi: talaffuzda qanchalik koʻp tovushlar soni ajralsa, oʻshancha fonemaning eshitishdan farqi muvaffaqiyatli roʻy beradi. Talaffuzda qancha "kam suyanchiq" bor boʻlsa, fonematik obrazlarning shakllanishi uchun shunchalik sharoit yomonlashadi. Fonematik eshitishning rivojlanishi esa nutqning har tomonlama rivojlanishi bilan toʻgʻridan-toʻgʻri aloqasidan tashkil topgan, bu esa oʻz oʻrnida bolaning umumiy rivojlanishiga sabab qilib olingan.

Agar nutqida kamchiligi bor maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda shu psixik funksiya oʻz rivojlanish me'yoridan orqada qolish predmetning yaxlitligi obrazini yetarlicha shakllanmaganligi bilan xarkterlanadi. Tadqiqotlar bu bolalarda aniq ob'ektlarni va ularning tasvirini sodda koʻrish qobiliyati bilan tanib qolishni farq qilmasligini koʻrsatadi. Qiyinchiliklar vazifalar murakkablashganida kuzatiladi

(shovqin ko‘tarilgan holatlarda, narsalar bog‘langan holatda bo‘lsa tanib qolish). Nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalar predmet obrazini murakkab sharoitda muayyan qiyinchiliklar bilan qabul qiladilar: qaror qabul qilish vaqti cho‘zilib ketadi, bolalar o‘zlarining javoblarini to‘g‘riligiga ishonch hosil qilmaydilar, tanib qolishda xatolar belgilanadi. Narsalarning axborot belgilari kamayishi natijasida, tanib olingan xatolarning soni ko‘payadi. Bu toifadagi bolalar ko‘pincha (etalonga tenglashtirish) perseptiv harakat bo‘yicha etalonda qo‘llanadigan mo‘ljallangan vazifalarni oddiy turlaridan foydalanadilar, ko‘pincha nutqi me’yordagi bolalardan farqli ko‘rish qobiliyatining o‘zaro munosabatida foydalanadilar. Nutqi rivojlanmagan bolalar shakllarni ularning turiga emas, balki rangiga qarab tenglashtirishni mo‘ljallaydilar. Ko‘pincha o‘g‘il bolalarning natijalari qiz bolalarnikiga qaraganda ancha past bo‘ladi (L.I.Belyakova, Yu.F.Garkusha, O.N.Usanova, E.L.Figeredo).

Ko‘rish idrokini tadqiq qilishda (E.M.Mastyukova) kichik maktab yoshidagi bolalarda nutq rivojlanishining to‘xtab qolishi (NRT), dizartriya va alaliya nutq buzilishida quyidagi gnostik funksiyalar o‘rganilgan: optik-fazoviy gnozis, fazoviy tasavvurlar, yuz gnozisi, barmoq va oral stereognozi.

Bolalar savodini chiqarishda optik-fazoviy gnozisni rivojlantirish zarur shartdir. Ko‘p bolalar uchun miyaning organik shikastlanganligida ko‘rsatilgan funksiyalarning buzilishi xarakterli hisoblanadi.

L.Benderning optik-fazoviy gnozis metodikasini o‘rganish yordami natijasida, hamda nutqida kamchiligi bo‘lgan bolalarni rasm chizish, konstruksiya qilish jarayonini va savod chiqarish faoliyatini kuzatish davomida aniqlanishicha, kichik maktab yoshidagi bolalarda bu funksiya me’yorda rivojlanayotgan tengdoshlariga taqqoslanganda ancha past darajani tashkil etadi. Fazoviy idrokning rivojlanish dinamikasini kuzatish jarayonida aniqlanishicha, bu dinamikaning nutqi to‘liq rivojlanmagan bolalarda qulayligi ko‘proq, alaliyada esa qulayligi kamroq ekan. Optik-fazoviy gnozisning buzilish darajasi idrokning boshqa jarayonlarini ayniqsa fazoviy tasavvurlarning yetishmasligiga bog‘liq.

A.P.Voronova nutqi to‘liq rivojlanmagan maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar bilan olib borgan tadqiqotlarida qayd qilishicha, bu toifadagi bolalar ko‘p

hollarda harfiy **gnozisning past rivojlanish darajasi**ga ega bo‘ladilar: ular harflarni qoidali va silliq yozishni qiyinchilik bilan farqlaydilar, bir-birini ustiga qo‘yilgan harflarni tanimaydilar, ularda grafik tomondan to‘g‘ri keladigan, harflar nomini atash va solishtirishda, va xatto bosma harflarning nomini atashda qiyinchilik kuzatiladi. Shunga ko‘ra ko‘p bolalar xat yozuvni egallashga tayyor bo‘lmaydilar.

Ma’lum bo‘lishicha nutqi rivojlanmagan bolalarning o‘zi turgan joyni aniqlash xususiyatini o‘rganishda ob’ektni joylashgan jo‘yini bildiruvchi «o‘ng tomon» va «chap tomon» tushunchalarini ajratib olishda qiynaladilar hamda o‘z badanining joyini aniqlashda, ayniqsa vazifalar murakkablashganda qiyinchiliklar kuzatiladi. Borliqni idrok qilish hozirgi vaqtda turli analizatorlar qo‘shma faoliyatining natijasi sifatida ko‘rilyapti. Shunga ko‘ra miyaning tepa qismi me’yorda ishlab turishiga muhim ahamiyat qaratiladi.

Ye.M.Mastyukovaning ma’lumotlariga ko‘ra, aniq fazoviy buzilishlarning ko‘pchiligi nutq maktablarining tayyorlov va birinchi sinf bolalarida kuzatiladi. Fazoviy buzilishlar, ayniqsa, odam sur’atini chizishda yaqqol ko‘rinadi: tasvirlash qashshoqligi bilan, detallar sonining kamligi va oddiyligi hamda o‘ziga xos optik-fazoviy buzilishlarning mavjudligi bilan ajralib turadi (alaliyali bolalarda). Biroq, nutqi buzilgan bolalarda fazoviy buzilishlar aniqlanuvchi jo‘shqinlik, kompensatsiyali fikr bilan xarakterlanadi. Fazoviy buzilishlarda yozma nutq tartibsizligi qattiqligining ifodalanishini alohida o‘rni borligi (disleksiya va disgrafiya), nutq tartibsizligida kuzatilishi mumkin bo‘lgan hisobning buzilishi hisoblanadi. Amaliy-predmetli faoliyatda fazoviy munosabatlarning muhit ko‘rinishlari o‘rtasidagi o‘rnatilgan tadqiqotlar qobiliyatini va impressiv nutqda ularni tushunish qobiliyatlarining saqlanganligi ko‘rsatilgan, lekin ekpressiv nutqda, nutqida og‘ir kamchiligi bo‘lgan bolalar munosabatlarini aks ettirish uchun til vositalarini topa olmaydilar yoki noto‘g‘ri til vositalaridan foydalanadilar. Bu ularda saqlangan semantik dasturning til ko‘rinishiga qayta kodlashtirish jarayonining buzilishi bilan bog‘liq.

Yuz gnozisining ko‘proq ifodalangan buzilishlari dizartriya va alaliyali bolalarga xos. Oral va barmoq stereognozisining buzilishi rus adabiyotlarida

ta’riflangan umumiy metodika asosida tadqiq qilingan (A.R. Luriya va b.) hamda **R.L.Ringel metodikasi** yordamida bolaga og‘ziga solingan narsalarning shaklini aniqlash taklif qilingan. Olingan ma’lumotlar tahlilining ko‘rsatishicha, ekspressiv nutqi qo‘pol buzilgan bolalarda oral ostereognozning buzilishlari ko‘proq kuzatiladi (nutqning fonetik tomoni buzilishini ayniqsa, alaliyali va dizartriyali bolalarda uchratish mumkin). Bundan tashqari oral stereognozisning ifodalangan buzilishlari yuz gnozisi qo‘pol buzilgan bolalarda ham kuzatiladi. Nutqi buzilgan bolalarda barmoq stereognozisining buzilishi aniqlanmagan.

Birlamchi intellektual buzilishlar mavjud bo‘lmaganda nutq rivojlanishining to‘xtab qolishi bilan turli xil shakldagi dizartriyali bolalarda ko‘rish qobiliyatining va narsalar obrazini ko‘rishning rivojlanishidagi orqada qolish boshqa tadqiqotlarda ham tasdiqlangan. Bu tadqiqotlarda ko‘rsatilishicha, nutq nuqsoniga ega bolalarda ko‘rish doirasining buzilishi asosan obrazlarni hosil qilishning qashshoqligi va farqlay olmaslik, ko‘rish izlarining sustligi va mustahkam emasligi hamda predmetni ko‘rish tasavvurining so‘z bilan aloqasi mustahkamligi va aynanligining yo‘qligi bilan tavsiflanadi. Nutqida kamchiligi bor maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalar uchun ko‘rish idrokining va narsalar obrazini ko‘rishning va kam darajada ko‘rish operativ xotirasining buzilishi ko‘proq xos bo‘ladi, ko‘rish idroki intellektual kamchiligi bor bolalarda qo‘pol buzilgan bo‘lishi mumkin, garchi ko‘rish idroki bu guruh bolalarida kamroq buzilgan bo‘ladi.

Psixokorreksiyaning maqsadini inobatga olib, uni bir nechta mezon va talablarga ajratish mumkin. Har qanday korreksion ishda 3 ko‘rinishdagi masala mavjud bo‘ladi:

Bu bola shaxsining har tomonlama rivojlanishidagi bog‘liqlik va notekislik mavjudligini anglatadi. Tushunarliroq aytadigan bo‘lsak, har qaysi bola rivojlanishning turli bosqichlarida bo‘ladi, ya’ni:

- **juda yuqori pog‘ona** – rivojlanish normada,
- **past pog‘ona** – rivojlanishda psixik qiyinchiliklar borligini anglatadi.

Shaxsga doir taraqqiyotning ayrim jihatlarini sustlashuvi bola intellekti rivojini ortda qolishi yoki boshqa qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Masalan, bilish va o‘qish motivlarining sust rivojlanganligi natijasida boladagi mantiqiy intellekt rivojlanishi orqada qoladi. Shuning uchun korreksion rivojlantiruvchi dasturlar masalaning maqsadini aniqlaganda hozirgi kundagi dolzarb muammolar bilan cheklanmay rivojlanishning yaqin prognozlaridan ham foydalanish kerak. Bolaga o‘tkaziladigan har qanday psixologik ta’sir faqatgina ortda qolgan bosqichni korreksiya qilishgagina qaratilgan bo‘lmay, ortda qolishni oldini olishga, uyg‘un rivojlanishga yo‘l ochishga qaratilgan bo‘lishi lozim. Xulosa qilib aytganda, korreksion rivojlantiruvchi dastur 3 ta vazifani bajarishi lozim:

- **Rivojlantiruvchi:** taraqqiyot mazmunini boyitish, optimallashtirishga qaratilganlik.
- **Profilaktik:** buzilish va ortda qolishni oldindan aniqlash.
- **Korreksion:** buzilish va ortda qolishni tuzatish.

Psixokorreksion dasturlarni tuzishda quyidagi holatlarni hisobga olish zarur:

- korreksion ishning aniq maqsadini belgilash;
- korreksion ishning maqsadini konkretlashtirishga yordam beradigan vazifalarni aniqlash;
- ishni o‘tkazish taktika va strategiyasini tanlash (individual, guruhiy yoki aralash);
- metodika va texnikani ishlab chiqish;
- korreksion ishga ketadigan umumiy vaqtni aniqlash;
- uchrashuv kunlarini belgilab olish;
- vaqtini aniqlash (boshida 10-15 minut, oxirida 1,5-2soat);
- korreksion dasturni ishlab chiqish va mazmun mohiyatini belgilab olish;
- korreksion ishda yaqin qarindoshlar qatnashuvini ta’minlash;

- korreksion dasturni boshlashda dinamika va o‘zgartirishlar bo‘lishi yoki bo‘lmasligini belgilash.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

- Ayupova M.Yu. Logopediya T.,2007.
- Денисова О.А.Детская логопсихология. М.,2008.
- Калягин Б.А. Логопсихология. М.,2005.
- Mo‘minova L.R. , Abidova N.Z. Maxsus psixologiya. T.,2013.
- Трошин О.В., Жулина Е.В. Логопсихология. М.,2005.

O‘z-o‘zini nazorat qilish uchun savollar:

1. Inson organizmining tashqi muhit ta’sirini sezishi, idrok qilishi qanday jarayon?
2. Tashqi ta’sirlarni qabul qilib oluvchi periferik qism nima deb ataladi?
3. Ko‘ruv, eshituv, teri-tuyish, hid bilish, kinestetik idrok qaysi anolizatorlar faoliyatiga kiradi?
4. Psixokorreksion ish usullariga qo‘yiladigan talablar nimalardan iborat?